

НАШ ЈЕЗИК

Књига XLIII

Св. 3–4 (2012)

САДРЖАЈ

Јубилеј

Часопис <i>Наш језик</i> и српски стандардни (књижевни) језик (СРЕТО ТАНАСИЋ)	3
Развој концепције и структуре часописа <i>Наш језик</i> за 80 година излагања (МАРИНА СПАСОЈЕВИЋ).....	11

Чланци

Лингвистички аспекти назива <i>јавно</i> односно <i>народно здравље</i> (СТАНА РИСТИЋ, ИВАНА ЛАЗИЋ-КОЊИК)	21
<i>Музички</i> глаголи или просвирај да би се усвирао (СОФИЈА МИЛОРАДОВИЋ)	27
Дискурс описа са функцијом дефиниције (СЛАВКО СТАНОЈЧИЋ).....	35
Нове речи са суфиксом <i>-ина</i> и његовим варијантама у српском језику (СЛОБОДАН НОВОКМЕТ)	55
Фигуративне семантичке реализације лексема које означавају географске и атмосферске појмове у српском језику (ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋ) ...	69
Метафорична значења зоонима која се односе на људске особине (АНА РАНЂЕЛОВИЋ).....	89

Прилози

Костићеви исписи из Матавуља као допуна Вуковог Рјечника (ВАСА ПАВКОВИЋ)	107
---	-----

Прикази

Зборник радова <i>Лексички слојеви</i> (РАЈНА ДРАГИЋЕВИЋ).....	119
--	-----

Милош Ковачевић, <i>Линџвосџилисџика књижесној џексџа</i> (МАРИНА НИКОЛИЋ)	123
Стана Ристић, <i>О речима у срџском језику (џворбени и лексикоџрафско-лексиколошки асџекџи)</i> (ДАНИЈЕЛА СТАНИЋ)	127
Зборник радова <i>Књижесни (сџандардни) језик и језик књижесносџи</i> (МАРИЈА МИЛОСАВЉЕВИЋ ТОДОРОВИЋ)	131
Зборник радова <i>Савремена џроучавања језика и књижесносџи III/1</i> (АНА РАНЃЕЛОВИЋ)	135

Библиографија

Наш језик I–XLIII – библиографија са регистрима (1932–2012) (ВЛАДИМИР ЖИВАНОВИЋ, МАРИНА СПАСОЈЕВИЋ, ДРАГАНА ЦВИЈОВИЋ, АНЕТА СПАСОЈЕВИЋ)	139
---	-----

ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ФИГУРАТИВНЕ СЕМАНТИЧКЕ РЕАЛИЗАЦИЈЕ ЛЕКСЕМА КОЈЕ ОЗНАЧАВАЈУ ГЕОГРАФСКЕ И АТМОСФЕРСКЕ ПОЈМОВЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду ћемо са семантичког и лексикографског становишта анализирати лексеме којима се у српском језику примарно именују географски, геолошки и атмосферски појмови, а у чијој се полисемантичкој структури развијају секундарна значења која су квалификована као *фигуративна*. Циљ нам је да истражимо како трансформација компонената из семантичког садржаја ових лексема доводи до дисперзије њиховог примарног значења, односно да утврдимо који механизми полисемије омогућавају настајање нових значења лексема.

Кључне речи: лексема, географски појам, квалификатор „фиг.“, метафора, дисперзија значења, сема.

0. Лексеме које означавају географске, геолошке и атмосферске појмове у српској лингвистици тек су последњих година постале предмет интересовања истраживача. Исидора Бјелаковић посветила је у неколиким истраживањима посебну пажњу проучавању географске терминологије у српском језику из угла дијахроније. У коауторству са Радицом Ђукановић (Бјелаковић–Ђукановић 2007), Бјелаковићева је анализирала предстандарни лексикон из области опште географије и астрономије (једне од дисциплина опште географије), користећи као корпус дело Павла Соларића *Ново грађданско земљеописаније* из 1804. године. Екскерпирану грађу ауторке су представиле у виду термилошког речника једне епохе, разврставши лексеме према пореклу и семантичким пољима којима припадају. Приликом анализе дат је посебан осврт на фонетске карактеристике и транскрипцију географских термина с почетка 19. века. Исидора Бјелаковић и Љиљана Суботић (Бјелаковић–Суботић 2011) проучавале су колокације са лексемом *река* у језику географских приручника и уџбеника који су на српском језику објављени у 19. веку, у периоду 1804–1861. Ауторке су анализирале именичко-глаголске и придевско-именичке спојеве у којима лексема *река* функционише као примарни колокат, указујући притом на то како семантика примарног колоката утиче на природу структурне везе

* Овај рад је настао у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

унутар спојева. Највећи помак у лингвистичкој анализи географских појмова Исидора Бјелаковић направила је својом докторском тезом, која представља дијахронијску анализу географске терминологије код Срба у 18. и 19. веку.

0.1. Нашим истраживањем настојаћемо да дамо допринос семантичком проучавању географских појмова, подстакнути пре свега чињеницом да неки од њих развијају секундарна значења која су у речницима српског језика квалификована као фигуративна. Д. Гортан-Премк истиче да се у литератури обично не анализирају лексичке особености семантичког садржаја на који се односи номинација терминâ, већ се њихово специфично значење углавном тумачи ограниченом употребом у језику науке. Настојећи да детаљно истражи и објасни особености структуре лексичког значења термина, ауторка је показала да термини и терминологије реализације имају ограничену способност развијања полисемантичке структуре (Гортан-Премк 2004: 118). Разлог за то, између осталог, лежи у чињеници да семантичке компоненте из структуре лексичког значења термина нису продуктивне у настајању нових значења, већ показују неку врсту „семантичке стерилности, жаловости“. Тек спорадично, термини се могу развијати метонимијом или синегдохом, али до проширивања њиховог лексичког значења не долази метафоричким путем, јер је садржај термина појмовни и у њему нема „релевантних елемената реализације“ који су извор различитих метафоричких асоцијација (Ibid.: 119).

У раду ћемо показати како неке лексеме које функционишу као термини у научним областима географије и метеорологије, а истовремено припадају општем лексичком фонду, развијају секундарна значења управо механизмом лексичке метафоре. Лексеме овог типа привукле су нашу истраживачку пажњу јер очигледно не задовољавају општеприхваћен критеријум моносемантичности термина.

1. Као извор за формирање корпуса на коме је засновано ово истраживање користили смо једнотомни *Речник српског језика* Матице српске,¹ а као контролни извори послужили су нам наши вишетомни дескриптивни речници – *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске² и *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ.³ Ексерпирани смо 86 лексема које примарно означавају некакву географску, геолошку или атмосферску појаву, односно процес, а барем једна од секундарних семантичких реализација у структури одреднице у речнику означена је као *фигуративна*. Из РСЈ ексерпирани су најпре оне одреднице чије је примарно значење обележено једним од квалификатора *географ* (географија, географски) и *геол* (геологија, геолошки), а неко од секундарних значења у речничком чланку – квалификатором *фиг*. Било нам је значајно да управо примарно значење лексеме буде маркирано квалификатором, јер на основу тога можемо говорити о ограниченој сфери њене употребе у дајој научној области, односно можемо сматрати ту лексему првенствено термиолошком јединицом за дату научну

¹ У даљем тексту РСЈ

² У даљем тексту РМС.

³ У даљем тексту РСАНУ.

област – нпр. географију. Међутим, од укупно 86 лексема из наше грађе, пронашли смо свега пет (5) лексема чија је примарна семантичка реализација обележена квалификатором *геоїр*. (*анїїїїод, брдо, брскуїї, кланац, їол*), односно свега шест (6) лексема чија је примарна реализација означена квалификатором *їеол*. (*ейїценїїар, ерозиїа, еруїциїа, конїломерайї, їоїпрес*). Дакле, примарно значење већине лексема које су ушле у корпус за ово истраживање није маркирано ниједним од наведених квалификатора, те смо приликом избора грађе пре свега били вођени семантичким критеријумом. Приметили смо да лексеме које примарно означавају некакав процес или појаву у природи начелно развијају секундарна значења, од којих су нека у лексикографској пракси квалификована као фигуративна. У раду ћемо анализирати искључиво *фигуративне* семантичке реализације које налазимо у полисемантичкој структури ексцерпираних лексема, при чему за наше истраживање неће бити релевантно да ли је неко фигуративно значење уједно и једина секундарна реализација посматране лексеме (какав је, нпр., случај са лексемом *бара*) или је пак посреди само једна од секундарних реализација у нешто сложенијој полисемантичкој структури (нпр. лексема *блаїїо*).

Циљ нам је да покажемо да се фигуративна секундарна значења лексема којима се у српском језику именују географски, геолошки и атмосферски појмови махом односе на различите социолошке појаве или процесе, емотивна или духовна стања, расположења и сл. У раду ћемо настојати да утврдимо који механизми полисемије обично омогућавају развијање секундарних значења означених квалификатором *фиг*. у речницима српског језика.

2. Теоријски оквир истраживања

Семантици већине лексема којима се именују појаве и процеси у природи приступићемо са традиционалног становишта у лингвистици, тумачећи дисперзију примарног значења као последицу деловања лексичке метафоре. Будући да нам је као основа за проучавање семантике лексема којима се именују географски и атмосферски појмови послужила њихова лексикографска обрада, као одговарајући метод за ово истраживање показала се компоненцијална анализа – издвајање семантичких компонената из структуре лексичког значења. У раду ћемо показати како активирањем појединих сема из семске структуре посматраних лексема долази до дисперзије њиховог примарног значења. Продуктивност компонената које носе информације о карактеристикама одређених процеса/појава/стања у атмосфери или Земљиној кори омогућава настајање секундарних значења која реферишу на различите психолошке, социолошке или емотивне процесе.

2.1. Имајући у виду да предмет нашег истраживања чине лексеме у чијој полисемантичкој структури налазимо секундарне реализације које су квалификоване као фигуративне, размотрићемо и неке теоријске проблеме који се тичу појма фигуративности у лексикологији и лексикографији. На самом почетку рада ваљало би зато указати и на изванредан несклад који се уочава између теоријских закључака савремене српске лексикологије о фигуративном значењу и фигуративној употреби лексеме, с једне стране и домаће лексикографске праксе, с друге стране, у којој се та знања примењују.

Још 70-их година прошлог века Ирена Грицкат напомињала је да је неопходно разликовати „фигуративно значење речи од њене такозване фигура-

тивне употребе“ (Грицкат 1967: 219). Ауторка објашњава да је за фигуративну употребу одређене лексеме карактеристично да она и даље „стоји у сопственом појмовном амбијенту“, те не долази до метафоричког померања значења, већ се само лексема употребљава у „помереној, метафоричној групацији речи“. С друге стране, када се лексема нађе у тзв. нетипичном појмовном оквиру, реализује се њено ново, померено, фигуративно значење (Ibid: 219).⁴ Проблему фигуративности нарочиту је пажњу у неколиким радовима посветила Даринка Гортан-Премк. Анализирајући закључке Ирене Грицкат о разликама између фигуративне употребе одређене лексеме и њеног фигуративног значења, Д. Гортан-Премк указује на чињеницу да је за остваривање фигуративног значења неопходно да се лексема реализује у семантичкој позицији са детерминатором.⁵ Ауторка даље у раду разматра питање фигуративне употребе лексемâ, истичући да је фигуративна употреба практично сваке лексеме уобичајенија онда када се та лексема реализује у свом основном значењу, него у неком од секундарних (Гортан-Премк 2011: 30).

Конечно, проблем фигуративности у српској лингвистици разматран је и са становишта лексикографије, а њиме су се бавиле Милица Радовић-Тешић (1984) и Даринка Гортан-Премк (2004, 2011). М. Радовић-Тешић је, на примерима из лексикографске праксе која се примењује у изради Речника САНУ, описала поступке у обради фигуративних значења у дескриптивним речницима српског језика. Већ на основу њеног рада закључује се да је употреба квалификатора *фш.* у српској лексикографији у великој мери неуједначена. О томе је касније у више наврата писала Д. Гортан-Премк,⁶ предлажући у својим радовима потенцијална решења за овај лексикографски проблем и сугеришући у којим је случајевима употреба квалификатора *фш.* оправдана, а у којим није. Она, наиме, сматра да симбол *фш.* треба стављати као знак *фшуративне ушшребе* лексеме, док га не би требало употребљавати испред дефиницијâ којима се описују секундарне семантичке реализације лексемâ, што значи да би му требало одузети способност да указује на тзв. *фшуративна значења*. Самим тим, ни значења која су индукована лексичком метафором, метонимијом или синегдохом и реализована у одређеној

⁴ Тако, рецимо, за фигуративну употребу лексеме *мрак* И. Грицкат наводи пример *Мрак који се нагнуо над њеовим живошом шшшје све шшшш*, истичући да су појмови *нагнуће* и *шшшвање* „типичан амбијент“ за реализацију ове речи. Као пример секундарног, фигуративног значења лексеме *мрак* ауторка наводи реченицу *Мрак њеовој живошâ шшшје му све шшше шдношшв* (Грицкат 1967: 219).

⁵ Д. Гортан-Премк (2011: 28–29) објашњава да је детерминатор заправо врта „лексичког партнера“, тј. реч или група речи која у датом контексту указује на то каква је семантичка трансформација посреди. Ауторка истиче да се у синтагми *мрак њеовој живошâ*, у примеру Ирене Грицкат, ново значење лексеме *мрак* „не би могло развити без детерминатора *њеовој живошâ*“. Више о семантичкој позицији са детерминатором и условљености значења лексеме местом њене реализације в. у Гортан-Премк 1992.

⁶ Ауторка указује на то да се квалификатор *фш.* у пракси јавља у три случаја – „први је случај када се ставља испред примера којима се илуструје фигуративна употреба лексеме у оквиру каквог реалног значења, други је када се ставља испред кратке дефиниције исте такве употребе и трећи је када се ставља испред неких значења индукованих метонимијом, синегдохом и метафором“ (Гортан-Премк 2011: 31). Према тумачењу Д. Гортан-Премк, на основу домаће праксе у изради речника, јасно је да се квалификатор *фш.* користи и за обележавање фигуративне употребе одређене лексеме, и за обележавање њеног фигуративног значења.

семантичкој позицији са детерминатором – не би требало квалификовати као фигуративна.

Ипак, Д. Гортан-Премк поклања посебну пажњу квалификавању секундарних реализација у чијој је основи механизам метафоре, будући да само у том случају можемо евентуално говорити о експресивној маркираности семантичког садржаја лексеме. Ауторка, наиме, прави разлику између метафоричких преноса заснованих на трансформацији неке *експресивно немаркиране семе* (нпр. *семе облика, величине, боје* и сл.) и метафоричких преноса у чијој је основи *експресивно маркирана семантичка компонента* (обично *семе колективне експресије*). Према је у пракси уобичајено да се иза дефиниције секундарног значења оба типа трансформација ставља квалификатор *фиг.*, Д. Гортан-Премк сматра да би лексикографи у својим обрадама требало да поступају другачије, и то на следећи начин: „Испред секундарних семантичких реализација индукованих метафором не стављати никакав квалификатор ако им семантички садржај није експресивно маркиран“ (Гортан-Премк 2011: 35). Уколико је пак сема која омогућава пренос имена с једног појма на други резултат колективне експресије, секундарна реализација биће експресивна, те ауторка предлаже да се у оваквим случајевима уместо квалификатора *фиг.* употребљава квалификатор *експр.*, што значи *експресивно* (Гортан-Премк 2011: 35). Тиме би се квалификатору *фиг.* одузела способност да маркира одређено значење и он би се употребљавао искључиво с циљем да обележи фигуративну употребу лексеме.

2.2. Будући да је један од критеријума при одабиру грађе за овај рад било то да у полисемантичкој структури лексеме која примарно означава географски појам постоји и барем једна секундарна семантичка реализација обележена квалификатором *фиг.*, интересовало нас је, између осталог, у којим се све случајевима лексикограф опредељивао за њега. Имајући у виду неуједначену употребу овог квалификатора у описним реченицама (в. 2.1.), настојаћемо да утврдимо када можемо сматрати оправданим да се њиме обележавају секундарна значења у домену географске лексике, односно када га, по нашем мишљењу, не би требало користити.

3. Анализа грађе

На основу структурних компонената које чине семантичко језгро лексеме, ексцерпирану грађу класификовали смо у три групе: 1. лексеме које примарно означавају различите метеоролошке појаве и процесе – кретање ваздуха, промене ваздушног притиска, ветрове, падавине и сл. (нпр. *вихор, мајла, олуја*), односно процесе у Земљиној кори (нпр. *еруџија, земљотрес*); 2. лексеме које означавају облике рељефа, географски простор или тачку у том простору (нпр. *брдо, њонор, њровалија, ѡрайоломија*); 3. лексеме чији се примарни семантички садржај односи на водене површине у природи, и то на кретање / мировање воде у њима (нпр. *море, океан, река*), а могу означавати и неку другу материју која је у вези са водом (*блањо, мочвара*). Приметили смо да се фигуративна значења посматраних лексема најчешће реализују метафоричким асоцијацијама заснованим на трансформацијама типа конкретно-апстрактно⁷, а тек у поједи-

⁷ Типове метафоричких асоцијација, који омогућавају пренос имена једног појма на други на основу некакве сличности, описала је Д. Гортан-Премк (в. у Гортан-Премк 2004: 85–109), наводећи асоцијативне везе типа конкретно-апстрактно као један од уобичајених индуктора полисемије у лексикону српског језика.

ним случајевима развој полисемантичке структуре одређене лексеме омогућава метонимија.

3.1. Лексеме које означавају метеоролошке и геолошке појаве и процесе

Међу примерима који означавају какву природну појаву или процес издвојиле су се две семантичке подгрупе – лексеме које означавају метеоролошке појаве и процесе у атмосфери и лексеме које означавају процесе у Земљиној кори. Семантичке компоненте које су индуктори метафоричког преноса код лексема из ових двеју подгрупа носе информацију о начину на који се манифестује именовани процес или појава, те о њиховим видљивим карактеристикама, размерама, условима у којима се јављају и одвијају или пак последицама које за собом остављају. Секундарна значења које се реализују активирањем оваквих садржаја обично се односе на какав психолошки, емотивни или друштвени процес, односно стање и махом су индукована метафором.

3.1.1. Лексеме које означавају врсте ветрова и ваздушних кретања

Анализа речничке грађе показала је да богат семантички потенцијал и тенденцију да развијају нова значења механизмом лексичке метафоре имају лексеме које примарно означавају различите ветрове и струјање ваздуха. Тако се лексема *бура* у РСЈ примарно дефинише као „снажан хладан ветар, обично праћен кишом или снегом, који дува у Далматинском приморју с копна на море, претежно зими“, а секундарна семантичка реализација квалификована је као фигуративна и може се односити на: а. „немире, потресе, борбе, сукобе (политичке, социјалне, економске и др.)“; б. „јакo узбуђење, узнемирење, душевни немир, огорчење или јаку страст“; в. „веома снажно испољавање неког расположења, осећања“ (*бура нејодовања, бура ојорчења, бура срџбе*). Активирање компонената које носе информацију о интензитету ваздушног струјања у атмосфери, затим о кружном кретању и комешању ваздуха – омогућава да се од примарног значења „ветар“ развију секундарна значења која се могу односити на различите социјалне, политичке, емоционалне и др. процесе. Овде су посредни метафоричке асоцијације засноване на трансформацијама типа конкретно → апстрактно (јак ветар → јако узбуђење, јак немир; комешање ваздуха → комешање емоција, друштвено превирање). Повезивање семантичких садржаја полазног појма (ветар) и циљних појмова (друштвене прилике, емотивно стање) врши се такође и на основу семе која се односи на околности под којима се дата појава у природи одвија: ветар је праћен падавинама → нестабилно друштвено/емотивно стање је обично праћено интензивним манифестацијама расположења – *бурним* реакцијама.⁸

⁸ На сличан начин развија се и полисемантичка структура лексеме *шјалас* у РСМ (2. б. „оно што се постепено шири, надлази, захвата кога или што“: *шјалас нејријатиних асоцијација; шјалас незадовољсјива*). Управо на примеру ове лексеме у руском језику, *волна* (срп. *шјалас*), руска ауторка Кузњецова (1989: 111–112) објашњава везу између компонената основног и секундарног значења уопште: „Во фразе После выступления певца вспыхнула и прокатилась по залу новая волна аплодисментов слово волна выступает в переносном значении – ‘масса, поток чего-либо движущегося, следующего друг за другом на некотором расстоянии’; общие признаки ‘движение’, ‘последовательно-ритмичное’, ‘подобное движению волн’ связывают его с основным значением слова ‘водяной вал, образумый колебательными движениями водной поверхности’. Таким образом, слово в переносном значении одновременно соотносено с двумя денотатами: собственным и денотатом основного значения.“

На сличан начин развија се и полисемантичка структура лексема *вихор* и *олуја* у РСЈ. Примарни семантички садржај ових лексема односи се на метеоролошки процес који се у природи манифестује снажним ветром, падавинама, док се секундарне реализације у полисемантичкој структури лексема односе на друштвена збивања или човеков духовно-емотивни свет. Као један од заједничких елемената примарног семантичког садржаја ових двеју лексема и семантичких реализација које су у РСЈ обележене као фигуративне јесте сема интензитета. Уочавамо да „јак и брз ветар“ (*вихор*) може бити изворни домен за номинацију различитих процеса који се одвијају у човековом окружењу и карактерише их „велики замах, интензитет, жестина, силина“. С друге стране, индуктор секундарне семантичке реализације лексема *вихор*, која је у РСЈ идентификована под б., јесте семантичка компонента која носи информацију о *начину* на који се одређени процес одвија. Семе *врљожно* и у *ковийлац* индукују метафорички пренос врљожни ветар → метеж уопште (друштвени, емоционални итд.). Сличност између двеју појава, атмосферске и друштвене, огледа се у њиховој спољашњој манифестацији, што нас наводи да прву, конкретну (врљожно кретање ваздуха) користимо приликом номинације друге, апстрактније – *вихор револуције*, *вихор најезде* (РСЈ). Уочавамо да су метафоричке асоцијације које омогућавају развијање полисемантичке структуре лексема чија је архисема „ветар“ доследно засноване на трансформацијама типа конкретно → апстрактно.

У грађи ексцерпираној из РСЈ издвојиле су се неколике лексема које примарно означавају падавине, а секундарна семантичка реализација (или нека од секундарних реализација, уколико их има више) маркирана је квалификатором *фий*. Нашу пажњу привукла је полисемантичка структура лексема *киша*, односно њена лексикографска обрада у Матичином речнику: „1. врста атмосферског талоба, вода која у капима пада из облака;⁹ 2. фиг. велика количина, мноштво, обиље (нечега): киша граната, киша суза, киша питања“. Уочавамо такође да се секундарно значење лексема *киша*, мотивисано метафором, увек реализује у контексту са семантичким детерминатором. Тако *киша* може означавати „мноштво, обиље“ само у именичкој партитивној синтагми (*киша іранайа*, *киша суза*, *киша йийања*), где се увек јавља у функцији партитивне речи.¹⁰ На семантичком плану, значајне су лексема која се налазе у споју са лексемом *киша* (нпр. *іранайа*, *суза*, *йийања*), јер оне својим обликом (партитивним генитивом) и семантичким садржајем (означавају одређену количину нечега) упућују на семантички садржај лексема *киша* који се реализује у датим спојевима.

⁹ Примећујемо да у дефиницији примарног значења изостаје семантичка компонента која индукује секундарно значење, тј. недостаје информација о заједничкој карактеристици двају појмова, која је омогућила пренос номинације са једног појма на други. Искуство које поседујемо о примарној реалији (о киши као атмосферској појави), прецизније, о начину на који се она манифестује у природи (вода пада из облака у виду велике количине/мноштва капљица), чини да секундарну семантичку реализацију (велика количина, мноштво нечега) доживљавамо као јасно мотивисану. Ипак, сматрамо важним да лексикографска дефиниција примарног значења експлицира све семе који су продуктивне и које постају индуктори неког од секундарних начења. Када је посреди лексема *киша*, експлицитнија дефиниција основног значења од оне коју бележи РСЈ могла би гласити: „врста атмосферског талоба, вода која у виду велике количине/мноштва капи пада из облака“.

¹⁰ О структури партитивне синтагме в. у Станојчић–Поповић 2008.

Анализа корпуса показала је да међу лексема чији се примарни семантички садржај односи на атмосферске појаве које се манифестују у виду падавина можемо сврстати и лексему *мећава*. Њено основно значење у РСЈ дефинисано је као „снежна олуја, јака вејавица“, а секундарна реализација у полисемантичкој структури квалификована је као фигуративна. Дисперзија примарног значења лексема *мећава* иде у смеру семантичког уопштавања, те *мећавом* можемо назвати све „оно што се испољава, што навире, надлази у брзим, бројним налетима“ (РСЈ). Као синонине РСЈ бележи лексема *навала* и *бујица*, наводећи притом и детерминаторе који упућују на реализацију секундарног семантичког садржаја лексема *мећава* у датој позицији: „навала, бујица (нпр. речи, питања)“.¹¹

3.1.2. Лексема које означавају опште атмосферске прилике

У групи лексема које означавају метеоролошке појаве и процесе у атмосфери издвојило се и неколико лексема чије је примарно значење у вези са каквим општим атмосферским приликама, односно временским условима: нпр. *јујовина* – „топло и влажно време (обично зими) са повећаном температуром и нижим атмосферским притиском“; *ведрина* – „стање (неба и атмосфере) без облака, безоблачност; плаветнило (неба)“; *мајла* – „згуснута водена пара (сићушне водене капљице или ледени кристалићи) у приземним слојевима ваздуха, која смањује видљивост“; *мраз* – „хладно време са температуром испод 0° Целзијусових; велика хладноћа, студен“. У полисемантичкој структури ових лексема, активацијом компонената из примарног садржаја, развијају се секундарне реализације чији се садржај односи на неке опште прилике и околности у којима човек живи и делује. Лексичко-семантичка анализа показује да су секундарна значења лексема из ове подгрупе најчешће индукована метафором заснованом на трансформацијама типа конкретно → апстрактно, при чему се врши пренос номинације са атмосферских стања, услова, околности на друштвена, психолошка, емоционална стања, услове, околности.

Посебно занимљивом за ово истраживање показала се значењска структура лексема *мајла*, јер су чак три сродна значења (у оквиру значења које је у РСЈ забележено под 3) у РСЈ квалификована као фигуративна, при чему уз дефиниције налазимо и примере уобичајених лексичких спојева у којима се та значења реализују: „а. мрак, тама“, „б. нејасност, неодређеност, замућеност: идејна магла“, „в. занесењаштво, занос, опијеност: магле и идеали једног времена, романтичарска магла“. У формирању секундарних значења лексема *мајла* учествовала је семантичка компонента која у структури примарног

¹¹ Електронски корпус српског језика, међутим, бележи само један пример у коме се лексема *мећава* налази у позицији са детерминатором који упућује на њено секундарно значење (*мећава зелених новчаница*). Насупрот томе, лексему *бујица*, коју РСЈ наводи као синоним лексема *мећава* у значењу „мноштво/оно што навире, надлази у бројним налетима“, сасвим уобичајено налазимо у контексту који упућује на њено метафорично значење (*бујица људи*, *бујица њесама*, *бујица обећања*, *бујица ружичастих џаниљика*, *бујица суза* итд.). Фреквенције семантичких реализација посматраних лексема у електронском корпусу, наводе нас да претпоставимо да је за лексему *бујица* типично и лексичко окружење у коме се реализује њено секундарно значење, док је употреба лексема *мећава* у значењу које РСЈ бележи као секундарно – спорадична. Отуда проистиче наше уверење да је значење лексема *бујица* у спојевима *бујица речи*, *бујица њишања* индуковано лексичком метафором, док је лексема *мећава* у спојевима *мећава речи*, *мећава њишања* само фигуративно употребљена, при чему за наведена лексичке спојеве можемо рећи да нису у духу српског језика.

значења носи информацију о околностима, прецизније о нивоу видљивости у физичком њројору. Ограничена способност виђења у простору у коме се човек налази, односно смањење оптичке видљивости какво узрокује мајла, постају изворни домени за номинацију околности и стања уопште у којима је отежана перцепција – нпр. занос, занесењаштво, опијеност (в. мајла 2в). Исти метафорички пренос омогућава да мајлом назовемо и различите видове неодређености, нејасноће, замућености и сл. (в. мајла 2б). На основу овога можемо закључити да се полисемантичка структура лексеме мајла развија метафоричким асоцијацијама заснованим на трансформацијама типа конкретно → апстрактно: магла у ваздуху → неспособност рационалног расуђивања.

Сличан процес уочавамо и у полисемантичкој структури лексеме ведрина. Атмосферско стање без облака у вези је са нивоом осветљености у природи, а посредно и са степеном видљивости, односно са могућношћу перцепције коју човеку омогућава чуло вида. Сматрамо да је значење лексеме ведрина које РСЈ бележи под 3. „сјај, бистрина, непомућеност: ведрина ока“ засновано на продуктивности семе која у примарном садржају носи информацију о околностима, о степену видљивости, тј. способности виђења. Атмосферска ведрина тако постаје изворни домен за номинацију било које појаве, процеса, стања и сл. које карактерише присуство светлости, перцептивна моћ утемељена у човековој способности да „гледа“ свет око себе. Примећујемо да даљи развој полисемантичке структуре омогућавају метафоричке трансформације типа конкретно → апстрактно: стање неба без облака → добро расположење: духовно или емотивно стање које није нарушено никаквом непријатношћу. Отуда преноси „ведро небо“ (1б) → „ведро расположење“ (4а), „ведро, оптимистично гледање на ствари, ведрина духа“ (4б). Семантичка реализација коју РСЈ бележи под 4в: „ведар израз лица, озареност“ (нпр. ведрина лица) репрезентује нижи степен метафоричке апстракције у односу на реализације 4а и 4б, будући да је у основи преноса номинације извесна сличност у манифестацији њмурној времена (сиво небо прекривено облацима) и намрштеног, њмурној лица (лице прекривено борама које узрокује мрштење).

Механизам метафоре омогућио је и развитак полисемантичке структуре лексеме хладноћа у РСЈ, чији се примарни садржај односи на атмосферске прилике, на температуру ваздуха: „1. ниска температура, студен, зима“. Уочавамо да хладноћа може карактерисати човеково понашање (исп. хладноћа 2а у РСЈ: „смирено понашање, мирноћа, сталоженост“: хладноћа на исјију), а може се односити и на човеков емотивни свет (исп. хладноћа 2б у РСЈ: „одсуство присности, блискости; хладно, нељубазно, уздржано држање; резервисаност; нељубазност; затегнутост“: хладноћа између мајке и сина; хладноћа односа). Претпостављамо да је семантичка компонента из основног садржаја која носи информацију о одсуству топлоте (ниска њемпература, зима) у секундарној реализацији трансформисана у сему одсуство њприсности, блискости.¹²

¹² Како Д. Гортан-Премк (2004: 107) истиче, сема која индукује метафору може носити информацију о некој спољашној особини денотата, али и информацију „о нашем поимању денотата“, тј. „о његовој сигнификативној вредности“. Тако је, сматра ауторка, у основи метафоричког преноса висок човек → висок морал заправо колективно вредновање висине као нечега позитивног. До сличног закључка долазимо анализом полисемантичке структуре неких лексема из наше грађе којима се примарно именују атмосферске прилике изазване температуром ваздуха. Реч је о лексемама мраз и хладноћа, чија секундарна значења указују на то да се појмови њојло и хладно различито

3.1.3. Лексеме које означавају процесе у Земљиној кори

Посебну семантичку подгрупу сачињавају лексеме које примарно означавају некакав процес у Земљиној кори, а полисемантичка структура им се усложњава метафоричким уопштавањем типа: процес у Земљиној кори → друштвени/емотивни процес великих размера/последица/интензитета. Такве су нпр. лексеме *ерозија*, *еруиција*, *земљотрес*, *пошрес*, чије је основно значење у лексикографској дефиницији обележено квалификатором *геол.*, а неке од секундарних семантичких реализација квалификатором *физ.* Примећујемо да код свих лексема овог типа заправо долази до дисперзије примарног значења механизмом метафоре. Тако *ерозија* примарно означава „процес разарања и одношења површинских делова Земљине коре...“, а метафоричком трансформацијом заснованом на продуктивности семе функције из примарног садржаја¹³ долази до семантичког уопштавања и *ерозија* постаје назив за *нарушавање*, *кварење*, *слабљење* уопште (исп. *ерозија* 4 у РСЈ). Дакле, семантичка компонента која је носилац информације о начину манифестације једног процеса у природи својом активншћу омогућава да управо тај процес постане изворни домен за номинацију било ког процеса који се манифестује на сличан начин.

Семе које носе информацију о начину на који се одвија одређени процес у природи омогућавају развијање полисемантичке структуре лексеме *еруиција*, чије је основно значење у РСЈ обележено квалификатором *геол.* и дефинисано као „нагло избијање и избацавање вулканске лаве из унутрашњости на површину Земље“. Активирањем двеју компонената из датог примарног садржаја („нагло“ и „изаћи на површину“) стварају се услови да у одговарајућој семантичкој позицији лексема ерупција означи „изненадни и нагли, необуздан излив осећања“, при чему пренос номинације са природног на емотивни процес омогућава метафора¹⁴.

вреднују у нашој колективној свести – појам *шоило* има конотативни садржај „добро, пожељно“, док се појам *хладно*, насупротив томе, доводи у везу са нечим непријатним (о конотацији као компоненти лексичког значења в. у Ристић 1994 и Драгићевић 2007).

¹³ Исти лексички механизам доводи до развоја полисемантичке структуре лексеме *земљотрес* која, према РСЈ, примарно означава „подрхтавање Земљине коре, потрес, трус“, а секундарно „велико друштвено колебање, кризу“. Чини се, наиме, да је стање физичке равнотеже и стабилности тла под ногама вредновано високо у нашој колективној свести, те појам *земљотрес* (који имплицира изостајање равнотеже услед подрхтавања тла) има конотацију „нешто неповољно“. Отуда земљотрес постаје изворни домен за номинацију различитих неповољних социолошких прилика – економских криза, бурних друштвених промена, ратних сукоба и сл.

¹⁴ Електронски корпус српског језика бележи лексему *еруиција* укупно 122 пута у свим падежним облицима једнине и множине, од чега се 38 пута ова лексема јавља у секундарном, метафоричком значењу. Уочавамо да се секундарно значење доследно реализује када се лексема *еруиција* јави у функцији независног конституента у именичкој синтагми са падежним атрибутом, при чему функцију атрибута најчешће врши нека именичка лексема чије је значење у вези са човековим емотивним стањем: нпр. *еруиција* гнева, *еруиција* тињајућег незадовољства, *еруиција* одушевљења, *еруиција* смртоносног насиља, *еруиција* слава.

3.2. Лексеме које означавају облике рељефа и географска пространства

Међу посматраним лексемама постоји велики број оних чији примарни садржај може означавати некакав географски простор, и то, конкретније, одређену тачку у том простору или пак одређени облик рељефа.

3.2.1. У засебну подгрупу сврстали смо лексеме чије је семантичко језгро концентрисано око семе положаја, а као важне компоненте у структури лексичког значења издвајамо следеће семе: *верџикалан*, *узак*, *шесан*, *нейроходан*. Семантичка анализа ових лексема показује да је компонента *нейроходан* обично комплементарна компоненти *верџикалан*, односно компонентама *шесан* и *узак*. Другим речима, типично је да онај део рељефа за чији је положај релевантно вертикално простирање – истовремено буде непроходан. Сличну узajамну зависност примећујемо и између семантичких компонената *шесан* (тј. *узак*) и *нейроходан*, што имплицира да је део рељефа који карактерише некакав узак, збијен простор у исто време обично „тешко проходан“.

Међу лексемама у оквиру чијег се примарног значења као важна компонента уочава *верџикална димензија*, у корпусу налазимо следеће: *амбис*, *бездан*, *јаз*, *јонор*, *јровалија*, *урвина*. Дефиниције примарног значења лексема *бездан*, *јонор* и *јровалија* указују на то да свака од њих означава неко удубљење у рељефу (*бездан*: „1. дубока провалија чије се дно не може сагледати, понор, амбис; огромна дубина: бацити се у ~“; *јонор*: „1. а. провалија велике дубине, бездан. б. место где се река понорница губи под земљом“; *јровалија*: „1. велико удубљење у рељефу са стрмим странама, понор, бездан“). Активирањем семантичких компонената која носе информацију о вертикалном пружању („дубок“, „провалија“, „удубљење“, „понор“) долази до развијања секундарних значења ових лексема, која су махом апстрактна (*бездан*: „2. фиг. а. *бескрајносћ*, *неизмерносћ*; *неизмерна количина*, *мноштво*. б. *јројасћ*, *несрећа*, *зло*“; *јонор*: „3. фиг. а. *јројасћ*, *јојибџа*. б. *дубока разлика*, *неслањање у мишљењу*“; *јровалија*: „2. фиг. *раздор*, *разилажење*, *расцеј*: ~ између младих и старих“). Анализа примарног и секундарног значења показује да су ове три лексеме захваћене трансформацијама типа конкретно → апстрактно, међу којима уочавамо следеће: простор → стање; удубљење у рељефу → раздор; простор велике дубине → (а) неизмерност, бескрајност или (б) велико мноштво. Додатну пажњу привлачи чињеница да уколико се значење лексеме односи на вертикалан простор, тј. уколико је засновано на семи вертикалног положаја¹⁵ – у оквиру лексикографске дефиниције имплицира се кретање човека кроз тај вертикалан простор, тачније човеков положај у њему. С тим у вези, уочавамо и следећу метафоричку трансформацију: кретање наниже у вертикалном простору → пропаст, несрећа, зло, погибија (*бездан* 2б и *јонор* 3а).

3.2.2. Да бисмо поуздано утврдили како је развијено значење „неизмерна количина, неизмерно мноштво“, које у полисемантичкој структури лексеме

¹⁵ Анализирајући секундарне реализације релационих придева *висок* и *низак* у српском језику, Д. Гортан-Премк указује на сему „вертикално пружање“, која представља најважнију компоненту њиховог лексичког значења. Притом истиче да се семантички садржај лексеме *низак* разликује од семантичког садржаја лексеме *висок* „само по односу *знајно/незнајно*, везаном за сему вертикално пружање“ (Гортан-Премк 2004: 106).

*бездан*¹⁶ РСЈ бележи под 2.б, испитали смо и како је ова одредница обрађена у Речнику САНУ. Као потврде секундарног значења лексеме *бездан* Академијин речник бележи и следеће примере: *Нисам никоме дао ни да њакне у овај бездан боли и чежња, немира и нада* (М. Беговић); *Беше у њом њојлегу читтав бездан њректора* (С. Ранковић). Већ на први поглед јасно је да је реч о неубичајеним семантичким позицијама за лексему *бездан*, као и да су примери које доноси РСАНУ у потпуности фигуративни и карактеристични за књижевно-уметнички стил. Контекст у коме је у сва три примера употребљена лексема *бездан*, као и њено најближе окружење (у питању су лексеме које означавају емоције, стање, расположење: *бол, чежња, немир, нада, милост, њректор*), сугеришу да је за реализацију значења „неизмерна количина, неизмерно мноштво“ неопходна специфична позиција, у којој семантички детерминатор мора показивати да је посредни нешто апстрактно.¹⁷

Поређењем дефиниција примарног значења лексеме *бездан*, које бележе РСАНУ и РСЈ, уочили смо да између њих постоји једна значајна разлика (РСЈ: „дубока провалија чије се дно не може сагледати, понор, амбис; огромна дубина: бацити се у ~“; РСАНУ: „дубока провалија која се не може измерити, нити јој се дно може сагледати; бескрајна дубина“). Наиме, у дефиницији коју бележи РСЈ изостављена је управо она компонента која омогућава семантичку дисперзију (*који се не може измерити*), што дефиницију забележену у РСАНУ чини потпунијом и експлицитнијом.

За анализу лексемâ *бездан, њровалија, њонор* и других из ове групе, важно је и једно запажање Д. Гортан-Премк о условљености секундарних семантичких реализација контекстом. Наиме, проучавајући полисемију и секундарна значења лексема, Д. Гортан-Премк долази до закључка да је услов за реализацију свих секундарних значења (без обзира на то да ли су она индикована метафором, метонимијом или синегдохом) – постојање семантичке позиције са детерминатором, семантичким или синтаксичким (Гортан-Премк 2004: 110). Ауторка даље истиче да се основна значења лексемâ реализују слободно, а секундарна синтагматски (Гортан-Премк 2004: 112). Анализа наше грађе доводи нас до истог закључка, будући да је као сигнал за активирање секундарних семантичких компонената било које од ексцерпираних лексема – неопходан контекст.¹⁸ У прилог ове тезе говори и поменути пример који

¹⁶ Приметили смо да у синтагми *бездан њректора* лексема *бездан* има функцију квантификатора и може се семантички изједначити са прилогом за количину *мнојо* или прилошком синтагмом *бескрајно мнојо* – исп. *Беше у њом њојлегу (бескрајно) мнојо њректора*.

¹⁷ Мала је вероватноћа да ће се у комбинацији са лексемом *бездан* наћи неки апелатив који означава конкретан, бројив предмет и практично је немогуће замислити комуникативну ситуацију у којој би се могао остварити исказ **Куйио сам бездан јабука*. *Бездан* доследно функционише као квантификатор апстрактних ентитета, нечега неопипљивог, неизмерног, о чему сведоче и примери које бележи Електронски корпус: *бездан њразних речи; бездан њдуске добротје; бездан (њејове) мудростџ; бездан џије*.

¹⁸ И обрада одреднице *њровалија* у РСЈ показује да је контекст неопходан као индикатор секундарног значења дате лексеме. Премда је РСЈ једнотомни речник, који због свог обима не бележи примере, у лексикографској обради лексеме *њровалија* описна дефиниција секундарног значења допуњена је минималним контекстом: „2. фиг. *раздор, разглажење, расцеј*: ~ између младих и старих“. Предлошко-падежна конструкција „између младих и старих“ налази се у функцији падежног атрибута у именичкој синтагми *њровалија између младих и џтарих* и представља синтаксички

РСАНУ наводи као потврду за реализацију једног од секундарних значења лексеме *бездан* (*бездан њрекора*). Уосталом, секундарне реализације значења и засноване су на новим колокацијама у које одређена реч (у овом случају географски појам) ступа, при чему управни члан (именичке) синтагме сугерише о ком је значењу реч.

3.2.3. Полазећи од лексикографских дефиниција у речницима српског језика, примећујемо да лексеме *амбис*, *бездан*, *њонор* и *њровалија* имају практично исту референцијалну вредност (њима се именују слични семантички садржаји), на основу чега закључујемо да ове лексеме стоје у односу синонимије и притом формирају синонимски низ.¹⁹ Ово уверење поткрепљује и чињеница да при обради сваке од лексема из низа *амбис – бездан – њонор – њровалија* лексикограф иза описног дела дефиниције наводи као синоним одредничкој лексеми најмање једну од преостале три, повезујући тако значења различитих одредница. Уочавамо такође и да се у описном делу дефиниције, као архисема одредничке лексеме, може појавити нека од лексема које чине синонимски низ. Тако нпр. лексему *њровалија* можемо сматрати централним, доминантним чланом синонимског низа *амбис – бездан – њонор – њровалија*, јер се помоћу ње или описно дефинишу остали чланови низа или је пак налазимо у синонимском делу дефиниције. Односи између елемената низа и њихова позиција унутар дефиниције приказани су у следећој табели:²⁰

	у описном делу деф.	у синонимском делу деф.
амбис	/ ²⁰	провалија, понор, бездан
бездан	провалија	понор, амбис
понор	провалија	бездан
провалија	удубљење	понор, бездан

3.2.4. Посебну подгрупу међу лексемама које означавају некакав географски простор чине оне у чијој структури налазимо макар једну од семантичких компонената *њесан*, *узак*, *њњроходан*. Такве су нпр. у нашој грађи лексеме *бесњуђе*, *врањоломија*, *кланац*, *њеснац*, *њунњла*. Свака од наведених лексема примарно означава неки конкретан, ограничен простор у природи, а међу семама вишег ранга у семској структури лексичког значења налазимо сему *њњроходност*, која не само да носи информацију о физичким карактеристикама датог географског простора, већ имплицира и човеково кретање кроз њега. Метафоричком трансформацијом типа конкретно → апстрактно ова семантичка компонента се активира и постаје продуктивна у формирању секундарних значења лексема из ове подгрупе.

детерминатор који имплицира да се у датој синтагми реализује секундарно значење лексеме *њровалија*.

¹⁹ Диференцијацијом термина синонимски ред и синонимски низ бавила се у српској лингвистици Даринка Гортан-Премк. О синонимском низу ауторка говори као о ужем појму, који обухвата групу речи из истог синонимског реда, идентичних или врло блиских вредности, и у погледу денотације и у погледу конотације (Гортан-Премк 1982).

²⁰ Знак „/“ показује да лексикографску дефиницију чини само синонимска група речи, при чему је описни део изостављен.

Објаснићемо како долази до развијања полисемантичке структуре лексема *бесџуће* и *кланац*. Речник *српског језика* примарно дефинише *бесџуће* као „крај, предео без путева; тешко проходан, непроходан крај, терен“, док је лексема *кланац* у истом речнику дефинисана као „узан, издужен простор између брда и планина, теснац, клисура“. Компоненцијална анализа примарних семантичких реализација ових двеју лексема може се представити на следећи начин: *бесџуће* = „предео“ + „без пута“ + „тешко проходан“; *кланац* = „простор“ + „узан“ + „издужен“ + „између брда и планина“. Из примарног садржаја лексема *бесџуће* активирају се семантичке компоненте „без пута“ и „тешко проходан“ и метафоричком трансформацијом омогућавају развијање двају секундарних значења које бележи РСЈ и квалификује их као фигуративна – „безизлазно стање, дезоријентисаност, пометња; лутање“ и „погрешан пут, странпутица; застрањеност, заблуделост; разврат“. Уочавамо да се метафорички пренос номинације врши са конкретном појма (неког предела, тј. географског простора) на апстрактан појам (одређено стање/околности у којима човек живи), на основу њихове међусобне сличности. Наиме, „непроходан предео“ „без пута“ отежава човеково физичко кретање и сналажење у простору на сличан начин као што тешка ситуација отежава и ономогућава човеково сналажење и напредовање у животу. Даљим метафоричким уопштавањем, *бесџуће* постаје назив за сваки „погрешан“ пут, „застрањеност“ у моралном погледу, па чак и за „разврат“.

На сличан начин, механизмом метафоре, развијају се и полисемантичке структуре лексема *кланац* и *врајоломија* које бележи РСЈ. Из примарног семантичког садржаја лексема *кланац* издваја се и постаје продуктивна сема „узан“, индукујући секундарно значење које у структури одреднице „кланац“ бележи Матичин речник: „тежак, безизлазан положај, шкрипац“. Очигледно је да се појам „узак“ асоцијативним путем доводи у везу са појмовима „тесан“, „непроходан“, „отежавајући“ и претпостављамо да је у основи ове трансформације колективно вредновање семе из основног семантичког садржаја. С друге стране, дисперзију значења лексема *врајоломија* омогућава компонента „непроходан“ коју уочавамо у структури примарног садржаја. Као основно значење ове лексема РСЈ бележи значење „врлетан, непроходан крај; стрмина, провалија, урвина“, док се она секундарно дефинише као „вратоломна вежба, опасна, ризична радња, акробација“ (*врајоломија* под 2а), односно као „фиг. авантура, пустоловина; непромишљен и опасан, ризичан подухват“ (*врајоломија*, под 2б). Примећујемо да је само значење које Матичин речник бележи под 2б означено квалификатором *фиг.*, премда је и значење под а. развијено на исти начин – активирањем сема *врлетан* и *сјирм* из основног садржаја, односно метафоричком трансформацијом *врлетан/сјирм* → *ојасан*.

3.3. Лексема које означавају неку водену површину или неку растреситу/течну материју у природи

У анализираној грађи издвојила се и група лексема које означавају неку течну или пак неку растреситу материју. Поделили смо их у две подгрупе, у зависности од тога да ли се као важна компонента у структури лексичког значења јавља сема „вода“ или сема „земља“.

3.3.1. У прву подгрупу сврстали смо лексема чије семантичко језгро чине компоненте „земља“ и „расквашена“ и то су лексема: *блашо*, *блашинуше*, *либ*, *кал*, *каљуја*. Дисперзијом њиховог примарног садржаја развија се

секундарно значење које се односи на неке моралне особине или на носиоце тих особина. Уобичајено је да се „расквашена земља“ у метафоричком преносу типа конкретно → апстрактно трансформише у правцу означавања негативних моралних карактеристика.²¹ Претпостављамо да разлоге за овакву трансформацију опет треба тражити у колективном вредновању „расквашене земље“ као нечега „нечисто, прљавог“.

Метафорички пренос са конкретног на апстрактно примећујемо и у полисемантичкој структури лексема из наше грађе које примарно означавају неку растреситу смесу земље и воде у природи. Тако је, рецимо, лексема *блаио* у РСЈ примарно дефинисана као „мека, лепљива смеса од расквашене земље или прашине, кал, глиб“, а у структури ове одреднице, под 4. налазимо неколике семантичке реализације означене квалификатором *фил.*: а. „олош, шљам“; б. „морална поквареност, порок; разврат; срамота, срам, понижење“; в. „ружне речи, измишљотине, лажи, клевете“. Примећујемо да су значења које РСЈ бележи под 4. заснована на лексичкој метонимији, у чијој је основи егзистенцијална веза између „блата“ и човека који се налази „у благу“. Имајући, међутим, у виду да се лексемом *блаио* примарно именује „мека, лепљива смеса од расквашене земље“, стиче се утисак да метонимији мора претходити семантички процес у оквиру кога се изворни појам (*мокра, расквашена земља*) колективно вреднује као нешто што је „нечисто, прљаво“. Чини се, дакле, да тек након што колективно оценимо „меку, лепљиву смесу од расквашене земље“ као „прљавштину“ можемо вредновати човека који „западне“ у ту земљу као „олош, шљам“. Притом стичемо утисак да напоредо са метонимијом делује и метафора заснована на трансформацији типа конкретно → апстрактно (физичка прљавштина човека у благу → морална, духовна прљавштина). Метафоричко повезивање *прљавој предмету* са *моралном*, односно *духовном прљавштином* одвија се у три смера, те се лексемом *блаио* фигуративно могу именовати три различита денотата – *особа* (семантичка реализација под 4.а. – „олош, шљам“), *особина* или *испитување* такве особе (семантичка реализација под 4.б. – „морална поквареност, порок; разврат; срамота, срам, понижење“ и *оно што таква особа говори* (семантичка реализација под 4.в. – „ружне речи, измишљотине, лажи, клевете“).

И полисемантичка структура осталих лексема из ове групе усложњава се на сличан начин као што је то случај са лексемом *блаио*, пошто се и у њиховом примарном садржају као значајне компоненте уочавају семе „земља“ и „расквашена“. Тако је основно значење лексеме *кал*, које РСЈ бележи под а. – „расквашена земља, блато, глиб“. Одатле је, развијено значење „нечистоћа, прљавштина; измет“, које овај речник бележи под б. Чини се да је и овде посредни нека врста метонимијског семантичког уопштавања, које нам омогућа-

²¹ Да би се разумео метафорички пренос *расквашена земља* → *морална поквареност* (какав, нпр., уочавамо у структури лексеме *блаио*), треба имати у виду како се развија полисемна структура придева *прљав*. Једно од примарних значења лексеме *прљав*, јесте значење „непоштен, нечестан; рђав, зао“, које РСЈ бележи под б. Имајући у виду да исти речник под а. бележи значење „који није чист, нечист, упрљан, умазан“, закључујемо да је у основи семантичког преноса /а./ → /б./ заправо метафора заснована на трансформацији типа конкретно → апстрактно.

ва пренос имена једног појма („расквашене земље“) на други, општији појам („прљавштину“).²²

Посебно питање представља оправданост употребе квалификатора *фиг.* при обележавању секундарних семантичких реализација лексеме *блайо*. Ако претпоставимо да у дисперзији примарног значења учествује метонимија, онда реализације које РСЈ бележи под 4. не би требало квалификовати као фигуративне.

3.3.2. У ексцерпираној грађи као посебна група издвојиле су се лексеме које означавају неку водену површину – нпр. *бара, море, мочвара, океан, река, слив*. Као централну компоненту у примарном садржају ових лексема (архисему) препознајемо семантичку компоненту „вода“. Међу семама вишег ранга, чија трансформација омогућава дисперзију примарног значења поменутих лексема, две су нарочито значајне, те ћемо им посветити неопходну пажњу. Прва је *сема величине*, која носи информацију о томе *колики је њпросџор у њприроди који је исџуњен водом*. Њеним активирањем долази до специфичног семантичког уопштавања, заснованог на преносу *велика њовршина воде у њприроди* → *било иџиа велико*. Овај тип асоцијативног повезивања уочавамо у полисемантичкој структури лексема *море* и *океан* из наше грађе. Компоненцијално анализиран, основни, номинациони семантички садржај лексеме *море* изгледао би овако: *водено њросџирансџиво + велико + њеџреџледно + дубоко + слано + окружено земљом*. Све семантичке реализације дате под тачком 2. у РСЈ мотивисане су семом *велико* из основног садржаја²³: „2. фиг. а. велико пространство нечега што подсећа на море (1); већа површина по којој се нешто пружа: море кукуруза, море магле, море цвећа. б. сразмерно велика количина неке течности: море крви, попити море ракије, море суза. в. уопште велики број, велика количина нечега, мноштво, обиље: море питања, море проблема“.

Друга компонента која може представљати мотивациону базу за асоцијативно повезивање двају значења у полисемантичкој структури лексемâ из ове подгрупе јесте сема која носи информацију о *креџшању / мировању воде унутџар даџиоџ воденоџ њросџирансџива*. Компоненцијалном анализом долазимо до закључка да је пренос значења у структури лексеме *бара* („мања плитка стајаћа вода“ → „духовна учмалост“) индукован семом мировања из основног садржаја. Наиме, претпостављамо да се, путем метафоре, компонента „стајаћи“ (= „који стоји, мирује“) трансформише у компоненту „који се не развија / који стагнира“. Метафорички пренос *мировање* → *духовна неакџив-*

²² У лексикографској обради лексемâ *блайо* и *кал* у РСЈ примећујемо извесну разлику. Наиме, лексема *кал* дефинише се под б. у Матичином речнику на следећи начин: „нечистоћа, прљавштина; измет; фиг. духовна прљавштина, срамота: уши пуне кала, човечји ~; излаз из овога хаоса и кала“. На овај начин је експлицитно како се развило значење „духовна прљавштина“, које РСЈ квалификује као *фигураџивно*. С друге стране, у структури одреднице *блайо* у овом речнику изостаје семантичка реализација која посредује у дисперзији значења и омогућава трансформацију *расквашена земља* → *морална њрљавиџина, њоквареносџи*. Стога обраду лексеме *кал* у РСЈ, као потпунију и експлицитнију, можемо сматрати примером бољег лексикографског решења.

²³ Запажамо да се секундарно значење по правилу реализује у позицији са синтаксичким детерминатором. Реч је, наиме, о именичким партитивним синтагмама, у којима се именица *море* увек јавља у функцији партитивне речи (нпр. *море цвећа, море суза, море џиџања*) и има семантичку вредност прилога за количину *мноџо*.

носѝ, учмалосѝ заснива се на трансформацији типа конкретно → апстрактно: *физичко крешање, најредовање* → *духовно крешање, најредовање*.²⁴

4. Закључна разматрања

Семантичка анализа именица којима се у српском језику означавају географски, геолошки и атмосферски појмови показује тенденцију лексема овог типа да развијају секундарна значења, обично квалификована као фигуративна у домаћој лексикографској пракси. Разлагањем примарног садржаја посматраних лексема на семантичке компоненте, дошли смо до закључка да дисперзију основног значења по правилу омогућава лексичка метафора заснована на трансформацијама типа конкретно → апстрактно, док је тек у неколиким случајевима у основи семантичког преноса метонимија.

Секундарне реализације које налазимо у полисемантичкој структури ових лексема означавају различите апстрактне социолошке појаве, процесе, односе, околности, те емотивна или духовна стања, расположења, облике човековог понашања и сл. Често је у основи метафоричке индукције и колективно вредновање неке од сема из полазног садржаја, што указује на то да је употреба квалификатора *фиѝ* у великом броју случајева оправдана. Другачије је, међутим, када су по среди семантичке реализације индуковане трансформацијом компоненте која носи информацију о облику, величини, интензитету или пак трансформацијом неке друге семе из примарног садржаја. У погледу фигуративног квалификовања, начелно проблематичне јесу полисемантичке структуре оних лексема из наше грађе које се усложњавају деловањем метафоре засноване на трансформацији типа конкретно → апстрактно.

За поједине случајеве тешко је утврдити да ли је по среди нова семантичка реализација лексема или је само реч о фигуративном примеру, односно о необичној семантичкој позицији за дату лексему. Будући да смо показали како је за остваривање секундарног значења у великом броју случајева неопходна специфична семантичка позиција са детерминатором, стиче се утисак да су, када је реч о посматраним лексемама, махом посредни само фигуративни примери. То би значило да се лексема заправо налази у онеобиченом лексичком окружењу, а да притом не долази ни до промене архисеме, ни до семантичке дисперзије (исп. нпр. *ѝасѝи у бездан између сѝрмих ѝланинских висова* и *ѝасѝи у бездан шѝуѝе*). Колебање овог типа није изостало ни код самих лексикографа. У прилог томе говори чињеница да су секундарна значења добијена по истом моделу – каткад бележили (и квалификовали) као посебне реализације дате лексеме, а каткада их наводили као фигуративне примере у склопу њене примарне реализације.

Конечно, премда смо у овом раду настојали да укажемо на све семантичке и лексикографске проблеме уочене приликом анализе лексема које означавају различите појаве и процесе у природи, питање оправданости

²⁴ Сличне метафоричке трансформације карактеристичне су за многе глаголе кретања. Тако, нпр., метафорички пренос кретање → напредак индукује дисперзију примарног садржаја глаголске лексема *сѝиђи*, те у полисемантичкој структури ове одреднице у РСЈ под 1.а. налазимо значење „идући доспети на исто место, наћи се на истом месту с неким који је био измакао, достићи, сустићи“, а под 3.б. значење „узнапредовати, доспети (у стицању звања, положаја, угледа, у развоју и др.). – На тај начин нећеш далеко стићи“.

употребе квалификатора *фиі*. као медодолошког поступка у њиховој обради захтева додатну пажњу и остављамо га отвореним за нека наредна истраживања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Бјелаковић–Ђукановић 2007: Исидора Бјелаковић, Радица Ђукановић, Терминологија из области опште географије и астрономије у делу 'Ново грађданско земље-описаније' Павла Соларића (1804), *Прилози њроучавању језика* 38, Нови Сад, 33–67.
- Бјелаковић–Суботић 2011: Исидора Бјелаковић, Љиљана Суботић, *Колокације са лексе-мом река у српском књижевном језику ѡредсѡандардне еѡѡхе – дијахроно-син-хрони ѡлан*, Годишњак Филозофског факултета XXXVI/1, Нови Сад, 33–44.
- Гортан-Премк 1982: Даринка Гортан-Премк, Синонимски низ у лексикографској дефиницији, *Научни сасѡанак славистиа у Вукове дане* 12/1, Београд, 45–50.
- Гортан-Премк 1990: Даринка Гортан-Премк, О месту термина у лексичком фонду, *Научни сасѡанак славистиа у Вукове дане* 18/1, Београд, 15–21.
- Гортан-Премк 1991: Даринка Гортан-Премк, О термилошким јединицама и њиховој обради у Речнику САНУ, *Наш језик* XXIX/1–2, Београд, 49–54.
- Гортан-Премк 1992: Даринка Гортан-Премк, О семантичкој позицији као месту реализације једне лексеме, *Јужнословенски филолоѡ* XLVIII, Београд, 13–23.
- Гортан-Премк 2004: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и ѡрианизација лексичкоѡ сисѡема у српском језику*, Завод за уѡбенике и наставна средства, Београд.
- Гортан-Премк 2011: Даринка Гортан-Премк, О квалификатору фигуративно у српским (српскохрватским) дескриптивним речницима, *Лексиколоѡија, ономастѡика, синѡакса*, Зборник у част Гордане Вуковић, Филозофски факултет, Нови Сад, 27–33.
- Грицкат 1967: Ирена Грицкат, Стилске фигуре у светлу језичких анализа, *Наш језик* XVI/4, 217–235.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексиколоѡија српскоѡ језика*, Завод за уѡбенике, Београд, 2007.
- ЕК: *Елекѡронски корѡус српскоѡ језика* <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>.
- Кузњецова 1989: Эра Васильевна Кузнецова, *Лексикология русскоѡ језика*, Издательство „Высшая школа“, Москва.
- Радовић-Тешић 1984: Милица Радовић-Тешић, Проблем обраде фигуративних значења у описним речницима, *Лексикоѡрафија и лексиколоѡија*, Институт за српскохрватски језик – Матица српска, Београд – Нови Сад, 145–150.
- Ристић 1994: Стана Ристић, Коноативни аспекти значења експресивне лексике, *Зборник Маѡице српске за филолоѡију и линѡвистику* 37/1, Нови Сад, 537–542.
- РМС: *Речник српскохрватскоѡ књижевноѡ језика*, I–VI, Матица српска (I–III и Матица хрватска), Нови Сад (I–III и Загреб), 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватскоѡ књижевноѡ и народноѡ језика*, I–XVIII, Српска академија наука и уметности — Институт за српск(охрватск)и језик, Београд, 1959–.
- РСЈ: *Речник српскоѡ језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Станојчић–Поповић ¹¹2008: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамаѡика српскоѡ језика*, Завод за уѡбенике и наставна средства, Београд.

S u m m a r y

Jovana Jovanović

FIGURATIVE MEANINGS OF THE LEXEMS DENOTING GEOGRAPHICAL
AND ATMOSPHERIC TERMS IN SERBIAN LANGUAGE

The paper is dealing with semantic and lexicographical analysis of nouns that primary designate geographical, geological and atmospheric terms in Serbian language. Our research is based on the geographical terms which have at least one figurative meaning in the polysemantic structure. This work intends to show the inconsistent use of the qualifier *figurative* ('фиг.') in lexicographic description of these words. At the same time it aims to point out that metaphor is the most common lexical mechanism that enable transformations within the semantic structure of geographical and atmospheric terms.